
Advies

Vorbereidingsproces Vlaams GLB plan

Advies over het voorbereidingsproces van het Vlaams GLB Strategisch Plan

Datum van goedkeuring **6/06/2024**

Volgnummer 2024|012

Coördinator + e-mailadres Wim Van Gils, wim.van.gils@minaraad.be

Co-auteur + e-mailadres Griet Blomme, Griet.Blomme@minaraad.be
Kathleen Quick, Kathleen.Quick@minaraad.be

Inhoudstafel

Inhoudstafel	2
Krachtlijnen	3
Procesbeschrijving.....	4
Advies voorbereidingsproces Vlaams strategisch GLB-plan	5
1 Situering.....	5
2 Toetsing aan de verwachtingen van de stakeholders inzake participatie.....	5
2.1 Introductie van de participatiecirkel	5
2.2 Analyse vanuit dit denkkader	7
2.3 Aanbevelingen voor toekomstige processen	11
3 Aanbevelingen bij de implementatie.....	18
Bijlage: tijdlijn op hoofdlijnen	20
Bibliografie	21

Krachtlijnen

De Minaraad bracht op vraag van het agentschap Landbouw en Zeevisserij advies uit over het voorbereidingsproces van het Vlaams Strategisch Plan in het kader van het Gemeenschappelijk Landbouw Beleid (GLB). De Raad vindt het positief dat een evaluatie van het planproces wordt uitgevoerd, en kiest ervoor in zijn advies te focussen op aanbevelingen voor toekomstige processen. Bij elk van de behandelde thema's, worden meer concrete aanbevelingen gedaan.

De verwachtingen van de Raad inzake participatie zijn eerder samengebracht in de zogenaamde participatiecirkel. De Minaraad toetst in dit advies het afgelopen proces aan de elementen in deze cirkel en formuleert op die basis een reeks concrete aanbevelingen om de transparantie in toekomstige processen te verbeteren. De Raad vraagt om de gemaakte keuzes helder te motiveren, om sterker in te zetten op een open en transparante houding bij de procesverantwoordelijken, om meer aandacht te hebben voor de neutraliteit van de procesvoering en aldus te werken aan vertrouwensopbouw bij alle betrokken actoren.

De Raad gaat ook in op de moeilijkheden in de afstemming tussen milieu- en klimaatgerichte plannen en het GLB strategisch plan, omdat de huidige manier van werken de gewenste zekerheid over het bereiken van milieu- en klimaatdoelstellingen niet kan bieden. De Minaraad beveelt daarom aan om het effect van mogelijke maatregelen beter in te schatten en om op basis daarvan in de milieu- en klimaatbeleidsplannen duidelijk te maken welke bijdrage wordt verwacht van de landbouwsector, en meer specifiek het GLB strategisch plan. In de uitvoeringsfase vraagt de Raad om de impactmonitoring te verbeteren en vooral om in de milieu- en klimaatplannen mechanismen in te bouwen die garanties bieden voor de doelbereiking.

De Raad vraagt verder om de plan-MER tijdig in het proces te starten, zodat nog verschillende redelijke alternatieven kunnen worden geanalyseerd en strategische keuzes kunnen worden gemaakt. In het gehele proces moeten de inspraakprocedures en procesvereisten gerespecteerd worden.

Tenslotte beveelt de Raad aan om ook in de implementatiefase van het GLB plan sterker in te zetten op transparantie, neutraliteit en vertrouwensopbouw en om tussentijdse wijzigingen beter te onderbouwen.

Procesbeschrijving

Datum adviesvraag:	17 april 2024
Naam adviesvrager + functie:	Mevrouw Patricia De Clercq , Administrateur-generaal van het Agentschap Landbouw en Zeevisserij
Rechtsgrond van de adviesvraag:	D.A.B.M., artikel 11.2.1, §1, 3°
Adviestermijn:	6 juni 2024
Samenwerking met andere adviesraden:	Neen
Overlegcommissie:	Ad Hoc – samengesteld uit diverse werkgroepsformaties van de Minaraad
Betrokken experts:	Geen
Vergaderingen:	WG Ad Hoc 16 mei 2024, 23 mei 2024, 29 mei 2024

Met dit advies gaat de Minaraad in op de vraag van het agentschap Landbouw en Zeevisserij om, in het kader van de publieke stakeholderbevraging over het voorbereidingsproces van het Vlaams GLB Strategisch Plan, een advies op te maken over de appreciatie van de Raad van dit proces.

De Minaraad ontving deze adviesvraag op 17 april 2024. Een ad-hoc werkgroep vergaderde over deze adviesvraag op 16, 23 en 29 mei 2024, waarna de Raad het advies goedkeurde op de zitting van 6 juni 2024.

Advies voorbereidingsproces Vlaams strategisch GLB-plan

1 Situering

- [1] **Positieve appreciatie voor het initiatief.** De Raad vroeg in zijn advies van 2022 zelf om het proces te evalueren. De Raad vindt het dan ook positief dat deze evaluatie nu plaatsvindt, en dat hij daarin gehoord wordt. De Raad vraagt om in de toekomst te overwegen om zo'n evaluatie-opdracht ook te laten uitvoeren door een instantie die geen actor was in het proces, zodat die in alle onafhankelijkheid verbeteruggesties kan formuleren¹.
- [2] **Focus op aanbevelingen voor toekomstige processen.** De Raad heeft ervoor gekozen om bij de aanbevelingen de focus te leggen op verbeteruggesties voor toekomstige processen, omdat evaluaties vooral nuttig zijn als ze leiden tot verbeteringen in de toekomst. De Raad focust zich ook op het proces, en doet in dit advies geen uitspraak over de inhoud van het lopende Vlaams Strategisch Plan GLB.
- [3] **Opbouw van het advies.** Het advies is opgebouwd uit twee delen. Het eerste deel toetst het proces aan de verwachtingen van de Raad inzake publieke participatie, met aanbevelingen gericht op de volgende beleidscyclus. In het tweede deel volgen aanbevelingen over de implementatie van het huidig proces, vanuit de vaststelling dat het GLB plan geen statisch document is, en dat ook de participatie doorloopt.

2 Toetsing aan de verwachtingen van de stakeholders inzake participatie

2.1 Introductie van de participatiecirkel

- [4] **Pijlers die een succesvolle participatie ondersteunen.** In het advies over de derde Waterbeleidsnota², schetsten Minaraad, SALV en SERV in consensus een beeld van de randvoorwaarden van een succesvol participatietraject in de vorm van de participatiecirkel, waarin vier pijlers essentieel zijn voor een succesvolle participatie:
- alle partijen in het proces beschikken over voldoende informatie;
 - het secretariaat gaat efficiënt om met de input- en outputzijde van de participatie;
 - de procesvoerder wordt als neutraal en gemandateerd gepercipieerd (i.e. 'ieder zijn rol');
 - de participanten hebben voldoende potentieel om in te zetten in het proces.

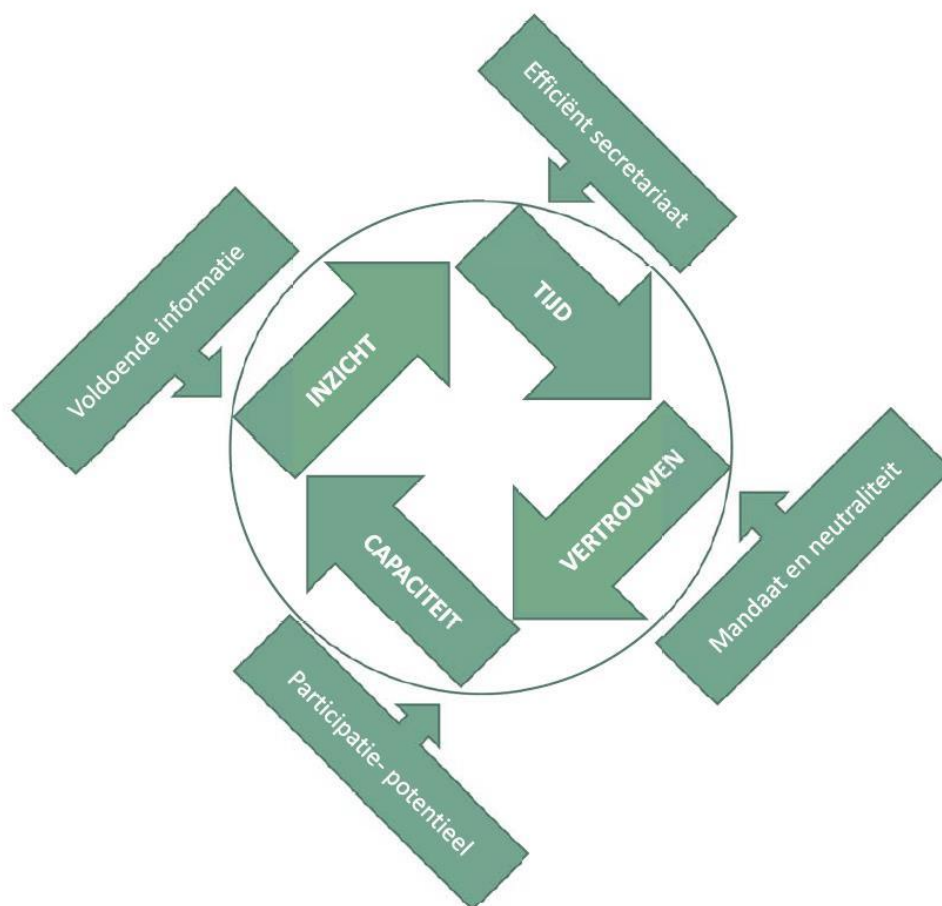
¹ Bij het participatie van de waterbeleidsnota werd bv door het begeleidend bureau enkele bevindingen en verbeterpunten aangemerkt: <https://www.integraalwaterbeleid.be/nl/stroomgebiedsbeheerplannen/waterbeleidsnota/derde-waterbeleidsnota/deel-visie/participatietraject/samenvatting-participatietraject>

² MINARAAD, SALV en SERV (2021)

[5] **Een vliegwiel van vertrouwen en inzicht.** Die vier pijlers brengen, als het goed en evenwichtig is, een vliegwiel in beweging, dat wederom ontleed kan worden in vier componenten:

- er wordt tijd vrijgemaakt;
- er wordt vertrouwen opgebouwd;
- er wordt capaciteit ingezet;
- er wordt inzicht gegenereerd.

Een meer uitgebreide bespreking van deze cirkel staat in het eerder genoemde advies.

Figuur 1 : de participatiecirkel

2.2 Analyse vanuit dit denkkader

- [6] In de volgende paragrafen leggen we een verband tussen “de binnenkant van de cirkel” en elementen uit eerder vastgestelde GLB adviezen³.

2.2.1 Elementen in verband met ‘inzicht’

- [7] **Inzicht behoeft adequate informatievoorziening.** In 2019, in een eerste advies over de ontwerpstrategie, attendeerde de Raad op een aantal **ontbrekende elementen** inzake informatie en inzicht, in het bijzonder de vereisten inzake de SWOT wat betreft de klimaat-, milieu- en natuurelementen. De Raad wees op de noodzaak om systematisch en volledig naar milieuplannen te verwijzen, en op basis daarvan in het Strategisch Plan streefcijfers, indicatoren en mijlpalen op te nemen, waarop een “adequate interventielogica” kan worden geënt⁴. In 2022, ter gelegenheid van het tweede advies over het ontwerp strategisch plan, wezen de Raden erop dat het plan (nog steeds) meetbare milieudoelstellingen mist: ze vroegen naar “*een éénduidige analyse van de bijdrage van het plan aan de milieudoelen*”⁵.

- [8] **Transparantieproblemen in de relatie GLB – milieuplannen.** Het GLB “*dient de milieubescherming te ondersteunen en versterken, met inbegrip van de biodiversiteit, en klimaatactie, alsmede bijdragen tot het bereiken van de milieu- en klimaat gerelateerde doelstellingen van de Unie*”⁶. Belangrijke milieu- en klimaatgerelateerde plannen⁷ bevatten dan ook verwijzingen naar de bijdrage van de GLB-maatregelen voor het bereiken van de doelstelling in kwestie. In zijn advisering over het GLB en over die plannen is de Minaraad op die relatie ingegaan. Daaruit komen vier types problemen naar voor:

- **Uiteenlopend tijdspad.** De beleidscycli van de verschillende plannen lopen niet onderling synchroon, en zijn ook verschillend van de timing van het GLB proces. Hierdoor is er op het moment van voorbereiding van één plan, niet altijd duidelijk wat er verwacht wordt, of kan geleverd worden, vanuit het andere plan.
- **Onduidelijkheid over de gewenste bijdrage van het GLB.** In de meeste milieu- of klimaatplannen is niet precies bepaald hoe groot de gewenste bijdrage is van het GLB aan de problematiek die het plan behandelt. De meeste milieu- en klimaatplannen bepalen niet precies de gewenste grootte van de GLB bijdrage aan de problematiek van het desbetreffende plan.

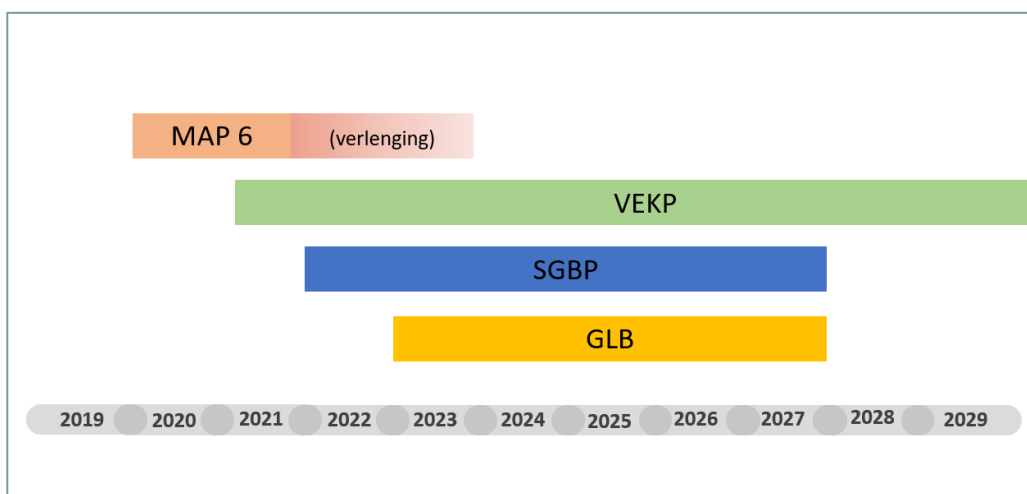
³ MINARAAD (2019), SALV en MINARAAD (2022)

⁴ MINARAAD (2019), §17–24, §28-30 en §31-33.

⁵ SALV en MINARAAD (2022), §28 en §25

⁶ Artikel 5 van de basisverordening <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021R2115> (2021/2115)

⁷ in dit advies ligt de focus op het MAP, het VEKP en de stroomgebiedsbeheerplannen, maar daarnaast zijn er nog andere relevante plannen zoals het luchtkwaliteitsplan en het pesticidenreductieplan

Figuur 2: Illustratie van de verschillende looptijden van relevante plannen. In de figuur worden enkel het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB), het Mest Actie Plan (MAP), het stroomgebiedsbeheerplan en Vlaams Energie en Klimaatbeleidsplan (VEKP) opgenomen. Daarnaast lopen ook nog andere relevante beleidsprocessen.⁸

- **Onduidelijkheid over de effecten van de maatregelen.** Omgekeerd is ook onduidelijk hoe groot de bijdrage van GLB maatregelen aan de doelen van het milieu- en klimaatbeleid nu precies zal zijn. De adviezen over de milieu- en klimaatplannen die dateren van voor de goedkeuring van het GLB, veronderstelden dat die duidelijkheid in het GLB plan zelf zou komen⁹, maar die verheldering bleek er niet te komen.
- **Onduidelijkheid over de uiteindelijke bijdrage van het GLB** aan welbepaalde natuur- en milieudoelstellingen. Op grond van de Verordening (zie hierboven) ontstaat de verwachting dat er een positieve bijdrage kan zijn, maar gezien een deel van de voorziene maatregelen in het Strategisch GLB-plan gebaseerd is op vrijwillige basis van landbouwers, wordt de uiteindelijke bijdrage pas tijdens de uitvoering duidelijker.

[9] **Deze onduidelijkheden bestaan ook voor de socio-economische doelen.** In 2022 stelden de Raden dat *“het ontwerp strategisch GLB-plan in de eindfase nog cruciale onduidelijkheden bevat, en dat niet alleen voor de milieudoelen; ... de onderscheiden interventies, zowel binnen de socio-economische als binnen de groene architectuur, missen een duidelijke onderbouwing binnen het plan ...”* en *“het ontwerpplan verduidelijkt onvoldoende hoe de interventies (zowel degene gerelateerd aan het socio-economische luik als degene rond omgevings- en klimaatzorg) zullen bijdragen aan de doelstellingen op lange termijn”*¹⁰.

⁸ Het huidige GLB loopt in de periode 2023-2027; VEKP loopt van 2021-2030, overeenkomstig Artikel 3, eerste lid van [Verordening \(EU\) 2018/1999](#); de derde stroomgebiedsbeheerplannen lopen van einde 2021 tot einde 2027; MAP 6 had een looptijd van 2019 – 2022, maar werd, door het uitblijven van MAP 7, verlengd. De actieprogramma’s dienen ten minste eens in de vier jaar te worden bezien en indien nodig herzien (Artikel 5, zevende lid [van Richtlijn 91/676/EEG](#))

⁹ MINARAAD, SERV en SALV (2021), §66

¹⁰ SALV en MINARAAD (2022), §5

2.2.2 Elementen in verband met ‘vertrouwen’

- [10] **Risico inzake vertrouwensopbouw reeds eerder gesignaleerd.** In het advies van 2019 werd het vertrouwensprobleem uitdrukkelijk op tafel gelegd met *“Volwaardige inspraakprocessen leiden tot meer legitimiteit. Het effect van de tot dusverre gevoerde processen is dat de raadspartners de indruk hebben dat hun bijdrage nog niet afdoende doorgekomen is en/of niet terdege werd afgewogen. Voor een deel van de raadspartners is de legitimiteit van de tot nog toe bekomen resultaten ook nog te zwak ... [daarom] adviseert de Minaraad om ... het ingezette inspraakproces zodanig verder te zetten dat het **vertrouwen** in het proces merkelijk kan worden verbeterd... Dit betekent dat de gevraagde **verduidelijkingen** over voorgaande processtappen aangeleverd worden. Dit betekent ook dat nodige inspanningen zullen worden geleverd om in de nabije toekomst op een **transparante en voorspelbare** wijze de relevante partners te betrekken en hun inbreng te integreren in de strategiebepaling of, indien bepaalde inbreng niet wordt weerhouden, te voorzien in een **motivering**. Op die manier kan ook de legitimiteit van de eruit voortvloeiende resultaten worden geborgd.”*¹¹
- [11] **Gebrek aan transparantie werkt vertrouwensopbouw tegen.** Om vertrouwen op te bouwen is tijd nodig, en een gemandateerde procesvoerder die als neutraal wordt ervaren (zie [5]). In het advies uit 2019 kwam de neutraliteit indirect aan de orde, naar aanleiding van discussies over transparantie. Algemeen was men positief over het feit dat het met de inspraakmomenten en met de gestelde adviesvraag, de lijn vanuit de Commissievoorstellen werd gevolgd. Er waren wel gezamenlijk gedragen verbetervoorstellen, die in 2.3.1 worden hernomen, en uiteenlopende standpunten over de concrete perceptie van het proces¹².
- [12] **De neutraliteit van de procesvoerder.** In 2022 benadrukten de raden opnieuw dat *“voor een plan van dergelijke omvang, transparantie doorheen het hele proces van cruciaal belang is voor het slagen ervan”* en stelden ze vast *“dat de manier waarop de betrokkenheid van de stakeholders werd georganiseerd doorheen dit wordingsproces op uiteenlopende wijze wordt geapprecieerd. Daarbij gaat het onder meer om het aantal en de timing van de overlegmomenten, de kwaliteit van de interactie en de manier van informatiedoorstroming en terugkoppeling op gedane inbreng.”*¹³. Het gebrek aan transparantie belemmerde dus de vertrouwensopbouw, en niet alle partijen ervoeren de procesvoerder als neutraal.

2.2.3 Elementen in verband met “tijd”

- [13] **Een vijfjarig traject.** In 2017 startte het proces, de EC keurde het GLB plan goed in december 2022 en de Vlaamse Regering in maart 2023. Er kan dus op algemeen niveau bezwaarlijk worden geopperd dat er onvoldoende tijd was om het proces terdege te

¹¹ MINARAAD (2019), §10.

¹² MINARAAD (2019), §9.

¹³ SALV en MINARAAD (2022), §1 en 2.

voeren. Wel pikken een aantal elementen in de advisering in op aspecten van timing: wanneer werd gestart met welke stappen in het proces, en met welke gevolgen?

[14] **Aanbeveling in 2019: maak gebruik van de beschikbare tijd.** Al in 2019 was duidelijk dat er mogelijke problemen op komst waren in het tijdstraject en adviseerde de Minaraad : *“tegelijk moet van het inmiddels vrijwel zekere uitstel van de Europese besluitvorming in Brussel gebruik gemaakt worden om de invulling van de behoeftebeoordeling en strategiebepaling bij te stellen en te vervolledigen op basis van de in voorliggend advies gemaakte aanbevelingen. ... alleszins moet gezorgd worden voor voldoende betrokkenheid van de te betrekken stakeholders.... Volgens de Raad is er alleszins nog tijd om de verder in dit advies ontwikkelde punten op passende wijze aan te pakken ... vooraleer er verder wordt gewerkt aan het formuleren van concrete interventies.”*¹⁴

[15] **Vaststelling in 2022: laattijdigheid en overhaasting.** In 2022 werd dan weer vastgesteld *“de tijd dringt om het strategisch GLB-plan bij de Europese Commissie in te dienen”* en stelden de Raden vast dat *“de Vlaamse overheid al stappen in die richting aan het zetten is..., terwijl op Vlaams niveau de inspraakprocessen nog volop lopen.”* Hoewel de Raden verder erkenden *“dat uiteenlopende gebeurtenissen het gehele voorbereidingsproces van het GLB hebben doorkruist.”*, wezen ze erop dat *“een deel van de lidstaten voor het jaareinde hun programma hebben ingediend”*.

De Raden gaven aan dat *“de Vlaamse overheid de betrokkenheid van strategische advisering over het eigenlijke ontwerpplan ook op een andere manier had kunnen organiseren. ... een meer stapsgewijze raadpleging over deelaspecten van het ontwerpplan (zou) ook een betere optie kunnen geweest zijn.”*

2.2.4 Elementen in verband met “capaciteit”

[16] **Gebrek aan vertrouwen werkt participatiebereidheid tegen.** De eerdere adviezen gingen niet specifiek in op problemen inzake het participatie potentieel bij de betrokken insprekers. De vaststelling is dat dit potentieel niet altijd bij elke actor even groot is. Aanvullend kan gewezen worden op de relatie met de notie “vertrouwen”: *“Als partners voldoende vertrouwen hebben in het proces, en ook intern over voldoende capaciteit beschikken, zullen de deelnemende partijen willen en kunnen investeren in de processen. Dit impliceert dat er gericht uitgenodigd wordt op basis van duidelijke criteria, maar ook dat wordt ingespeeld op wat echt beweegt en werkt. Stakeholders zullen pas willen investeren als er ook ruimte is voor werkelijke (beleids)invloed .”*¹⁵

¹⁴ MINARAAD (2019), §4.

¹⁵ MINARAAD, SERV en SALV, (2019).

2.3 Aanbevelingen voor toekomstige processen

2.3.1 Verbeter de transparantie doorheen het proces

- [17] **Transparantie leidt tot beter beleid.** Transparantie vormt een van de kernvoorwaarden voor het maken van kwaliteitsvolle regelgeving.¹⁶ Zowel vanuit democratisch perspectief als vanuit organisatorische modellen komen informatie en communicatie naar voor als cruciale waarden.¹⁷

Wanneer het gaat over de opmaak van het strategisch GLB-plan verduidelijkt de verordening dat dit dient te gebeuren op basis van transparante procedures in overeenstemming met het institutionele en wettelijke kader van de lidstaat.¹⁸ De GLB-verordening verduidelijkt niet wat die *transparante* procedures daadwerkelijk dienen in te houden.

In de *Better Regulation Guidelines* van de Europese Commissie betekent ‘*transparency*’ – in het kader van de opmaak van wetgeving – ‘*openly documenting the process, making available the evidence underpinning political decisions and explaining the underlying rationale*’. Een transparante betrokkenheid van de relevante partners bij beleidsontwikkeling versterkt alleszins de kwaliteit van de besluitvorming en het draagvlak voor de besluiten. Het vergroot ook de effectiviteit en efficiëntie van consultatieprocessen.¹⁹ Transparantie wordt ook bereikt door documenten ter beschikking te stellen van de betrokken actoren. Het Bestuursdecreet verduidelijkt bijvoorbeeld dat de leden van de Vlaamse Regering alle informatie ter beschikking moeten stellen die noodzakelijk is voor de adviesopdracht van een strategische adviesraad.²⁰

- [18] **Concrete aanbevelingen voor het GLB proces:**

- **Maak een procesnota op bij de start.** Zorg aan het begin van het proces voor een degelijke procesnota, die duidelijkheid schept over de te voeren consultatie- dan wel participatieprocessen.
- **Verduidelijk de afwegingen** inzake de selectie van de insprekers in de inspraakmomenten en de verwerking van opmerkingen: in het gelopen GLB proces valt op dat er vele momenten zijn geweest waarin stakeholders input konden doen in het proces, maar dat onduidelijk is hoe de verwerking van die input heeft geleid tot het uiteindelijke plan.
- Zorg daarom voor **degelijke verslaggeving en synthesesdocumenten** bij de onderscheiden processtappen, en zorg ervoor dat alle verslagen en documenten op

¹⁶ VERLINDEN, V., (2010-2011)

¹⁷ VERLINDEN V., (2010-2011)

¹⁸ Verordening (EU) 2021/2115 van 2 december 2021, artikel 106, eerste lid.

¹⁹ SERV, (2011)

²⁰ Artikel III.102 van het Bestuursdecreet

een eenvoudige en overzichtelijke wijze ter beschikking werden/worden gesteld van de betrokken stakeholders.

- Maak ook een **overwegingsdocument** dat duidelijk maakt hoe en in hoeverre de aangebrachte elementen van de insprekers zijn verwerkt en hoe hieruit de "prioritaire noden [werden] gefilterd" (i.e. de zgn. "trechteroefening"). De Raad vraagt om in dit document bij de gemaakte keuzes ook een motivering toe te voegen.
- **Verbeter de wetenschappelijke onderbouwing** van de beleidskeuzes in het plan.
- Zorg voor **duidelijke streefcijfers, indicatoren en mijlpalen op Vlaams niveau**, zowel inzake de socio-economische als de milieukundige aspecten, die toelaten om na te gaan in hoeverre het GLB heeft bijgedragen aan doelstellingen. Neem deze op in het plan.
- **Verduidelijk** tenslotte hoe **de interventielogica** adequaat inhaakt op deze doelen.

2.3.2 **Verbeter de transparantie over, en de zekerheid van de bijdrage aan de milieudoelen**

[19] **Het belang van zekerheid over de doelbereiking van milieu- en klimaatplannen.** Zekerheid over de doelbereiking van milieu- en klimaatplannen is belangrijk om verschillende redenen. Vooreerst is er het maatschappelijke en gedeeld belang van een gezond leefmilieu, waar deze plannen op gericht zijn²¹. Daarom heeft België zich in Europese en internationale context geëngageerd voor het bereiken van een reeks doelstellingen inzake biodiversiteit, leefmilieu en klimaat. Onzekerheid over de uitvoering ervan, veroorzaakt een juridisch risico voor België, en, gezien de afspraken hierover, voor het Vlaams Gewest²². Tenslotte toont de ervaring met het stikstofbeleid, dat een gebrekkig milieubeleid gevolgen kan hebben voor de vergunningverlening van alle betrokken sectoren, en benadrukte de Raad daarom eerder de urgentie van de realisatie van de doelstellingen inzake milieu²³. In het navolgende gebruikt de Raad de stroomgebiedsbeheerplannen, MAP en het VEKP als voorbeelden, evenwel zijn er ook andere milieugerelateerde plannen waarvoor dezelfde redenering kan worden opgebouwd.

[20] **De huidige manier van werken zorgt niet voor de gewenste zekerheid.** De manier waarop in de afgelopen planperiodes het verband is gelegd tussen de verschillende plannen, heeft niet gezorgd voor de beoogde zekerheid. In milieu- en klimaatplannen worden ambitieuze doelstellingen voor de landbouwsector opgenomen, waar soms geen concrete maatregelen tegenover staan, of maatregelenpakketten waarvan de uitkomst onzeker is. De Minaraad illustreerde dit eerder al bij de advisering over de stroomgebiedsbeheerplannen en het VEKP:

²¹ Zie bv MINARAAD, SERV en SALV (2021), §22

²² Zo wezen de Raden erop dat doordat er in het SGBP geen concrete voorstellen zijn opgenomen, er onzekerheid ontstaat die zowel de geloofwaardigheid van de doelstellingen, als van de disproportionaliteitsanalyse hypothekeert – MINARAAD, SERV en SALV (2021), synthese.

²³ MINARAAD (2022), krachtlijnen

- **Onzekerheid over de waterkwaliteitsdoelen.** Bij de **stroomgebiedsbeheerplannen** steunden de Raden de aanpak om de doelstellingen van het stroomgebiedsbeheerplan als uitgangspunt te nemen voor het doorrekenen van de nood aan maatregelen in de voorbereiding van MAP en GLB. Tegelijk wezen ze op de risico's die ontstonden door de concrete uitwerking van maatregelen achterwege te laten²⁴. In de aanloop naar **MAP 7** hebben de Raden nogmaals gevraagd om in te schatten hoe groot de afstand is tussen de huidige en de gewenste (“goede”) toestand, en wat de bijdrage zou zijn van de implementatie van het GLB, het erosiebeleid, bufferzones en de PAS maatregelen²⁵. Deze oefening is, voor zover gekend, nog niet uitgevoerd. De beschikbare meetresultaten tonen een stagnatie in de milieuresultaten²⁶, wat de vraag oproept of de aangehaalde problemen inzake doelbereiking en financiering zich manifesteren.
- **Onzekerheid over de klimaatdoelen.** Bij de herziening van het **VEKP** heeft de Raad gewezen op de “grote onzekerheden in het beleid voor niet-energetische emissies. In het reliëf van de maatregelen voor niet-energetische emissies, steken er vier onderdelen bovenuit. Van deze maatregelen(clusters) zou het effect doorslaggevend moeten zijn, terwijl tegelijk uit het VEKP zelf ook blijkt dat er bijzonder grote onzekerheden bestaan over de ontwikkeling van deze clusters”.

De Raad “onderschrijft de doelstellingen uit het VEKP en meent dat dat er bijkomende garanties nodig zijn om te verzekeren dat deze gehaald moeten worden. De Raad meent dat de interactie tussen vier beleidsclusters hierin een rol speelt. Het gaat hierbij om: het convenant enterische emissies, MAP 7, de programmatische aanpak stikstof en het Vlaams strategisch GLB-plan. Waarbij veel van de voorgestelde maatregelen in deze vier clusters niet los van elkaar kunnen worden gezien. Indien de vooropgestelde klimaatdoelstellingen in één van deze vier clusters niet gehaald worden, en ook niet via andere plannen of evoluties bereikt worden, meent de Raad dat dit moet opgevangen worden door grotere inspanningen in één of meerdere van de andere clusters, of in nieuwe beleidskaders.”²⁷

[21] **Oplossingsrichtingen.** Om dit probleem op te lossen, zijn bijstellingen nodig in alle betrokken plannen:

- **Verbeter de inschatting van het effect van de maatregelen.** Om de discussie te objectiveren, is een betere inschatting nodig van het effect van maatregelen. Concreet moet de effectiviteit van de maatregel in functie van de milieu- of klimaatdoelen op zich ingeschat worden. Ook dienen de kosten, de baten en de mogelijke financieringsbronnen in beeld te worden gebracht. Daarnaast is een beoordeling nodig van de uitvoerbaarheid op bedrijfsniveau, zowel voor verplichtingen als stimulerende maatregelen, gezien dit de opnamegraad en output rechtstreeks beïnvloedt.

²⁴ MINARAAD, SERV en SALV (2021), §66-667

²⁵ MINARAAD (2022), §8

²⁶ <https://www.vmm.be/sectoren/landbouw/nitraat-in-oppervlaktewater-in-landbouwgebied>

²⁷ MINARAAD (2023), §8 en 17

Die informatie is noodzakelijk om de milieu- en klimaatplannen te onderbouwen²⁸, en ervoor te zorgen dat de intrinsieke onzekerheid uit het landbouwbeleid, beter wordt meegenomen bij de voorbereiding en opmaak van de milieu- en klimaatplannen. Ze is tegelijk essentieel om verstandige keuzes te maken in het GLB plan²⁹.

- **Maak duidelijk welke bijdrage wordt verwacht:** om de zekerheid over de doelbereiking te kunnen verbeteren, moet helder gemaakt worden welke bijdrage wordt verwacht van de landbouwsector in de verschillende milieu- en klimaatplannen³⁰, en in welke mate het GLB kan bijdragen tot de gestelde doelstellingen.

Elk plan krijgt te maken met onzekerheden in de uitvoering. In het geval van het GLB is die onzekerheid deels te wijten aan het vrijwillige karakter van veel GLB maatregelen, maar ook de tussentijdse wijzigingen kunnen effecten hebben op de doelbereiking. De Raad doet in dat verband volgende aanbevelingen:

- **Verbeter de impactmonitoring.** Zorg voor een betere inschatting van de effectieve impact van de maatregelen. Breng daarbij ook de achterliggende oorzaken in beeld, zodat het inzicht groeit over welke maatregelen goed of minder goed werken, en dit inzicht kan toegepast worden in toekomstige wijzigingen of nieuwe plannen.
- **Reken de effecten van tussentijdse wijzigingen door,** zoals voorzien in de Verordening.
- **Zorg voor garanties inzake de doelbereiking.** De Raad pleit er dan ook voor om in elke plancyclus een mechanisme in te bouwen waardoor, in het geval van het niet behalen van de vooropgestelde doelstellingen, er garanties zijn om dit op te vangen. Bij voorkeur wordt dit opgevangen door bijstellingen aan het plan of de cluster zélf, als dat niet kan, dient het elders te worden opgevangen³¹. Daarbij moet ook rekening gehouden worden met de achterliggende oorzaken, die soms te maken kunnen hebben met andere beleidsbeslissingen of geopolitieke factoren.

2.3.3 Zorg voor een betere inzet van de beschikbare tijd in functie van convergentie

[22] **De beschikbare tijd moet gebruikt worden voor convergentie.** Het is belangrijk om voldoende **tijd** te voorzien om de voorliggende kwesties grondig te kunnen bediscussiëren. Participatieprocessen dienen verder te gaan dan het verzamelen van insteken, maar dienen die insteken te clusteren en te laten convergeren. Europese ontwikkelingen zorgden in dit concrete geval voor aanzienlijke vertragingen in het proces. Die problemen waren voorzien: in 2019 vroeg de Raad expliciet om van het (toen te verwachten) uitstel gebruik te maken om een aantal pijnpunten te remediëren³².

²⁸ MINARAAD, SERV en SALV (2021), synthese

²⁹ MINARAAD (2022)

³⁰ Zoals gebeurd is in de stroomgebiedebeheerplannen (via de reductiedoelen) en het VEKP (in de Sectorale ESR-doelstellingen)

³¹ MINARAAD (2023) §17

³² “tegelijk moet van het inmiddels vrijwel zekere uitstel van de Europese besluitvorming in Brussel gebruik gemaakt worden om de invulling van de behoeftebeoordeling en strategie bepaling bij te stellen en te vervolledigen op basis van de in voorliggend advies gemaakte aanbevelingen. ...

In 2022 bleek dat deze opportuniteit niet gegrepen is; de tekortkomingen inzake transparantie waarop in 2019 al werd gewezen, werden in 2022 nog steeds aangemerkt als problematisch. Het is voor de Raad niet meteen duidelijk wat verhinderd zou hebben om deze problemen tussen 2019 en 2022 op te lossen. Het is echter duidelijk dat daarmee meteen een belangrijke kans gemist is om aan het vertrouwen in het proces te bouwen en om te werken naar de genoemde convergentie. Mede hierdoor heeft de procesvoerende administratie de beoogde “neutrale” perceptie niet bij alle stakeholders weten te bekomen; ook kwam het niet ten goede aan het vertrouwen inzake de *“open en transparante houding van de overheidsdienst die het proces ‘sponsort’”*.

[23] **De Raad schuift dan ook volgende verbetervoorstellen** naar voor:

- zet sterker in op een **open en transparante houding** bij de procesverantwoordelijken;
- werk aan een **betere proces**, dat geïdentificeerde pijnpunten op tijd remedieert;
- **start de plan-MER tijdig in het proces**, zodat deze bruikbaar is bij het maken van strategische keuzes tussen verschillende alternatieven (zie [28]);
- organiseer een **meer trapsgewijze raadpleging** van de adviesraden over deelaspecten van het ontwerpplan, met terugkoppeling over de verwerking van de adviezen.

2.3.4 **Respecteer de inspraakprocedures**

[24] Het procesverloop van de totstandkoming van het strategisch GLB-plan toont twee cruciale punten waar het proces(einde) op gespannen voet komt te staan met inspraak. Zo werd in 2022 het ontwerp Vlaams Strategisch GLB-plan bij de Europese Commissie ingediend, (*) voor de afronding van het openbaar onderzoek en (*) voor de vaststelling van de adviezen van de strategische adviesra(a)d(en). Die (politieke) beslissing toonde weinig respect voor het werk van de Raden en voor de inspraakprocedure als geheel. Beleidsbepaling behoort tot de taak van de beleidsverantwoordelijken, maar dit mag evenwel geen afbreuk doen aan het belang van betrokkenheid van het maatschappelijk middenveld bij de totstandkoming van het beleid.

De Raad adviseert om bij een volgend proces in de procesnota te verduidelijken hoe omgegaan zal worden met de resultaten uit het openbaar onderzoek en de strategische advisering, en in het proces zelf te verzekeren dat de inspraakprocedures daadwerkelijk gerespecteerd worden.

2.3.5 **Erken het belang van de plan-milieubeoordeling**

[25] **Situering - de beoordeling van de gevolgen voor het milieu van een plan.** Het doel van een milieubeoordeling is te voorzien in een hoog milieubeschermingsniveau en bij te dragen tot de integratie van milieuoverwegingen in de voorbereiding en vaststelling van plannen en programma's, met het oog op de bevordering van duurzame ontwikkeling. Een milieubeoordeling beoogt (*) het opstellen van een ontwerp milieurapport, (*) het raadplegen, (*) het bij de besluitvorming rekening houden met de conclusies van het

milieuraapport en met de resultaten van de raadpleging, alsmede (*) het verstrekken van informatie over het op grond hiervan genomen besluit.³³

Deze beoordeling leidt tot een milieuraapport (plan-MER) met een bepaling, beschrijving en beoordeling van de te verwachten aanzienlijke milieueffecten van de uitvoering van het plan of programma alsook *redelijke* alternatieven, rekening houdend met de doelstellingen en de geografische werkingssfeer van het plan of programma.³⁴ De voor dit doel te verstrekken informatie bevat een schets van de redenen voor de selectie van de onderzochte alternatieven en een beschrijving van de wijze waarop de beoordeling is uitgevoerd, met inbegrip van de moeilijkheden die bij het verzamelen van de vereiste informatie zijn ondervonden (zoals technische tekortkomingen of ontbrekende kennis).³⁵

De milieubeoordeling wordt geacht zo spoedig mogelijk te worden uitgevoerd, zodat de conclusies ervan nog steeds van invloed kunnen zijn op eventuele besluitvorming. “Zo spoedig mogelijk” verwijst naar de fase waarin nog verschillende alternatieven kunnen worden geanalyseerd en strategische keuzes kunnen worden gemaakt.³⁶

[26] **Vaststellingen over het procesverloop.** In het advies van 2022 over het strategisch GLB-plan gingen de raden uitgebreid in op de plan-milieubeoordeling.³⁷ Daarin wezen ze op de “laattijdigheid van het plan-MER voor wat beleidsalternatieven aangaat. De plan-MER-stellers verklaarden dat er geen beleidsalternatief is behalve het nulalternatief, wijzen op het proces dat geleid heeft tot de ontwikkeling van het huidige “beste alternatief” voor de administratie en menen dat er “geen evidente verbeterpunten aan zijn”. De vaststelling is aldus dat het opstellen van dit plan-MER gebeurde in een fase waarin het maken van de strategische beleidskeuzes reeds afgesloten was.”³⁸

Uit de tijdslijn blijkt daarnaast dat de dienst MER het plan-MER goedkeurde nadat het GLB-plan bij de Europese Commissie was ingediend en goedgekeurd. Op dat moment bevatte het strategisch GLB-plan geen finaal strategische plan-MER en dus ook geen geïntegreerde passende beoordeling. De vaststellingen over de milieubeoordeling gelden dus ook voor het instrument van de passende beoordeling. De gevoerde procedure voor de totstandkoming van het GLB-plan lijkt niet in overeenstemming met de regelgeving omtrent de milieueffectrapportage. Die verduidelijkt dat de milieubeoordeling, inclusief rekening houden met meningen die geformuleerd worden naar aanleiding van de voorafgaandelijke raadpleging van het ontwerp plan-MER, dient te worden uitgevoerd tijdens de voorbereiding en *voor* de vaststelling of onderwerping van een plan of programma aan de wetgevingsprocedure.

³³ Artikel 2, lid 1, punt b) Richtlijn 2001/42/EG van het Europees Parlement en de Raad van 27 juni 2001 betreffende de beoordeling van de gevolgen voor het milieu van bepaalde plannen en programma's.

³⁴ Overweging 14 en artikel 5, lid 1, Richtlijn 2001/42/EG.

³⁵ Artikel 5, lid 1 *juncto* bijlage I, punt h) Richtlijn 2001/42/EG.

³⁶ EUROPESE COMMISSIE (2020), p. 150, met verwijzing naar de HvJ-uitspraken van 20 oktober 2011 (Seaport (NI) et al., C-474/10, §45) en van 7 juni 2018 (InterEnvironnement Bruxelles and Others, C-671/16, §63).

³⁷ SALV en MINARAAD (2022), §10 - §32.

³⁸ SALV en MINARAAD (2022)

Deze vaststellingen brengen de raad tot aanbevelingen om een toekomstig proces – de doelstellingen van de plan-milieubeoordeling in gedachten – te verbeteren.

[27] **Motiveer de keuzes omtrent beleidsalternatieven.** Het onderzoek naar redelijke alternatieven draagt bij aan de onderbouwing voor het maken van strategische beleidskeuzes. De Raad meent dat inzicht in de redenen voor het selecteren én niet selecteren van alternatieven een positieve wijze bijdraagt tot transparantie en vertrouwen in het proces. De Raad adviseert dan ook doordacht te werk te gaan en die inzichten behoorlijk te motiveren ten aanzien van het brede publiek en de betrokken actoren.

[28] **Zet de plan-MER tijdig in het proces in.** Een milieubeoordeling die zo spoedig als mogelijk wordt uitgevoerd, leidt ertoe dat de conclusies ervan van invloed kunnen zijn op de uiteindelijke eventuele besluitvorming³⁹. Het gaat over een moment in het proces waarin nog verschillende alternatieven kunnen worden geanalyseerd en strategische keuzes kunnen worden gemaakt. Er moet vermeden worden dat een plan-MER opgesteld wordt in een fase waarin het maken van strategische beleidskeuzes reeds gebeurd was.

De Raad adviseert daarom om de plan milieubeoordeling zo spoedig als mogelijk in het proces uit te voeren, zodat het gebruikt kan worden om “redelijke alternatieven”⁴⁰ te onderzoeken en dit onderzoek te gebruiken als onderbouwing voor het maken van de strategische beleidskeuzes.

[29] **Bewaak het tijdsverloop en respecteer de procesvereisten.** Door het tijdsverloop van het proces van de milieubeoordeling te bewaken, verzekert de initiatiefnemer dat een finaal strategisch plan-MER bij het strategisch GLB-plan gevoegd kan worden op moment van indiening bij de Europese Commissie. Dat betekent ook dat het doel van de plan-milieubeoordeling – een hoog milieubeschermingsniveau - ten volle kan meespelen bij de totstandkoming van het strategisch GLB-plan.

De raad adviseert in een volgend proces het tijdsverloop ervan te bewaken en daarmee te voorkomen dat de totstandkoming niet in lijn ligt met de Europese en Vlaamse regelgeving.

[30] **Verhoog de aandacht voor de strategische plan milieubeoordeling.** Het strategische in een plan-MER slaat op het vermogen om vroeg in het besluitvormingsproces te komen en zo het proces te beïnvloeden in een bepaalde strategische richting. Ook een evolutief karakter is niet uitgesloten om resultaat te boeken. Planningsprocessen kunnen immers evolutief zijn, ze werken met voortschrijdend inzicht. In 2023⁴¹ adviseerde de Raad, in het kader van de modernisering van de milieueffectrapportage, meer aandacht te schenken aan strategische plan-MER's. Verschillende dossiers en de modernisering van de milieueffectrapportage toonden aan dat de strategische milieueffectbeoordeling nog in

³⁹ De noties “tijdig” en “zo spoedig mogelijk” bouwen verder op de rechtspraak van het Europees Hof van Justitie (bv. HvJ C-671/16, §63) en richtlijnen van de Europese Commissie.

⁴⁰ Voor een duiding van wat “redelijk” is, zie: [Alternatieven en varianten - Kennis- en informatiesysteem MER - Wiki van het departement Omgeving van de Vlaamse overheid \(milieuinfo.be\)](#)

⁴¹ MINARAAD en SERV (2023)

haar kinderschoenen staat en dat hier vooruitgang te boeken valt voor het omgevingsbeleid.

De Raad herhaalt dan ook zijn oproep aan de slag te gaan met de uitdagingen van de strategische plan milieubeoordelingen. Daarvoor moet nagedacht worden over geschikte methodieken en methodologieën want strategische milieueffectbeoordeling vraagt een geïndividualiseerde en plan-specifieke aanpak.

- [31] **Verhoog de aandacht voor de passende beoordeling.** Vlaanderen voorziet met artikel 36ter van het Natuurdecreet in de verplichting om een passende beoordeling overeenkomstig de Habitatrichtlijn te integreren in de plan-MER. Dergelijke passende beoordeling dient te worden uitgevoerd met wetenschappelijke zekerheid. Daarbij speelt ook het voorzorgsbeginsel uit artikel 6, lid 3 van de Habitatrichtlijn. De kwaliteit van een passende beoordeling – ook op plan niveau – is dan ook een punt van aandacht. Een robuuste passende beoordeling kan, volgens de raad, bijdragen tot rechtszekerheid.

De raad beveelt daarom aan het instrument serieus te nemen, door de passende beoordeling te laten doorwerken. Daarbij herinnert de Minaraad aan de aanbeveling om als hulpmiddel daartoe, voor passende beoordelingen op planniveau een omzendbrief op te stellen.⁴²

3 Aanbevelingen bij de implementatie

- [32] Het Europese landbouwbeleid laat toe om tussentijds wijzigingen door te voeren aan het GLB-plan. De toelichting en bijlage bij deze adviesvraag verwijst expliciet op de implementatie en het monitoringscomité, en de Raad gaat daarom hieronder ook in op de procesvoering tijdens de implementatie.
- [33] **Zet sterker in op transparantie, neutraliteit, en vertrouwensopbouw.** De Raad meent dat de interne werking van het monitoringcomité zou kunnen verbeteren, indien sterker wordt ingezet op de elementen die eerder in dit advies aan bod komen: meer aandacht voor transparantie over de onderbouwing van beslissingen en de motivering daarachter, meer aandacht voor de neutraliteit van de procesvoering en op die manier werken aan vertrouwensopbouw bij alle betrokken actoren.
- [34] **Versterk de duidelijkheid en de zekerheid in verband met de doelbereiking voor milieu- en klimaatplannen.** Zie [21].
- [35] **Zet sterker in op de onderbouwing bij tussentijdse wijzigingen.** De Minaraad meent dat er bij het doorvoeren van tussentijdse wijzigingen (nog) meer aandacht dient te zijn voor:
- een voorafgaande inschatting van de effecten op de bedrijfsvoering en sociale belangen;
 - het doorrekenen van de milieueffecten van die tussentijdse wijzigingen (zie [21]);

⁴² Zie ook MINARAAD (2022) §39.

- de kostenefficiëntie van de voorgestelde maatregelen, in functie van de verschillende doelstellingen (zie [8] en [9]);
- een gerichte en tijdige communicatie bij het doorvoeren van wijzigingen.

De Raad vraagt daarbij om (beleids)keuzes helder te onderbouwen en motiveren, omdat meer transparantie hierover kan leiden tot een beter inzicht in, en draagvlak voor, de beoogde “adequate interventielogica” (zie [7]).

Bijlage: tijdlijn op hoofdlijnen

Datum	Niveau	Onderwerp
21 november 2017	Vlaams	Start evaluatie vorig GLB en aftoetsing nieuw GLB ⁴³
1 juni 2018	Europees	Voorstel Verordening nieuw GLB door Europese Commissie
10 oktober 2018	Vlaams	Start voorbereiding Vlaams plan via klankbordgroep ⁴³
13 december 2018	Vlaams	Start maandelijks overleg met Beleidsdomein Omgeving
1 mei 2019	Vlaams	Publicatie ontwerpstrategie Vlaams GLB-plan + adviesvraag
17 juni 2019	Vlaams	Start diverse thematische werkgroepen + publieke bevraging
18 december 2020	Europees	EC publiceert document aanbevelingen voor VL GLB-plan ⁴⁴
31 maart 2021	Vlaams	Eerste van een reeks IKW
30 juli 2021	Vlaams	Start kennisgeving Plan-MER
2 december 2021	Europees	Goedkeuring van de Verordening
3 december 2021	Vlaams	Overmaking ontwerp GLB-plan aan kabinetten
14 januari 2022	Vlaams	Start openbare onderzoeken en adviesvraag
22 februari 2022	Vlaams	Principiële validering ontwerp GLB-plan door VlaReg ⁴⁵
11 maart 2022	Vlaams	Indienen ontwerp GLB-plan bij Europese Commissie ⁴⁴
14 maart 2022	Vlaams	Einde openbare onderzoeken
18 maart 2022	Vlaams	Advies Minaraad en SALV
25 mei 2022	Europees	Opmerkingen Europese Commissie op Vlaams ontwerp-plan ⁴⁴
18 november 2022	Vlaams	Indienen herwerkt GLB-plan bij Europese Commissie ⁴⁴
5 december 2022	Europees	Goedkeuring Vlaams GLB-plan voor Europese Commissie
15 maart 2023	Vlaams	Goedkeuring Plan-MER door dienst MER
17 maart 2023	Vlaams	Goedkeuring Vlaams GLB-plan door Vlaamse Regering
29 september 2023	Vlaams	Aanvraag voor amendering Vlaams Strategisch GLB-plan ⁴⁶
21 december 2023	Europees	EC keurt eerste Vlaams amendement Strategisch GLB-plan goed ⁴⁴

⁴³ Bijlage 3 bij de adviesvraag – Consultatie met de partners

⁴⁴ https://agriculture.ec.europa.eu/cap-my-country/cap-strategic-plans/belgium-flanders_en#timeline

⁴⁵ VLAAMSE REGERING (2023), Ternota aan de Vlaamse Regering over de goedkeuring van het Vlaams GLB Strategisch plan 2023-2027, p. 2

⁴⁶ [Register of Commission Documents - C\(2023\)9230 \(europa.eu\)](https://registerofcommissiondocuments.europa.eu/C(2023)9230)

Bibliografie

- EUROPESE COMMISSIE (2020). *Environmental assessments of plans, programs and projects. Rulings of the Court of Justice of the European Union*, 20 oktober 2020.
- MINARAAD, SALV en SERV (2019). [Advies 2019|009](#), De derde waterbeleidsnota (2020-2025), Brussel, 23 mei 2019, resp. 24 mei 2019 en 27 mei 2019
- MINARAAD (2019). [Advies 2019|011](#), Over de Ontwerpstrategie Vlaams GLB 2021-2027, Brussel, 17 juli 2019
- MINARAAD, SALV en SERV (2021). [Advies 2021|007](#), Derde Stroomgebiedsbeheerplannen, Brussel, 11 maart 2021 resp. 12 maart 2021 en 15 maart 2021
- SALV en MINARAAD (2022). [Advies 2022|004](#), strategisch GLB-plan 2023-2027, Brussel, 18 maart 2022
- MINARAAD (2022). [Advies 2022|007](#), Maatregelen en instrumenten voor MAP 7, Brussel, 28 april 2022
- MINARAAD (2022). [Advies 2022|030](#), Vlaamse uitvoering van de Habitatrichtlijn – waarheen met het instandhoudingsbeleid?, Brussel, 24 november 2022
- MINARAAD (2023). [Advies 2023|036](#), Actualisering VEKP – deel sector ‘landbouw’, Brussel 19 oktober 2023
- MINARAAD en SERV (2023). [Advies 2023|027](#), Modernisering milieueffectrapportage, Brussel 21 september 2023 resp. 21 september 2023
- SERV (2011). [Advies Wit- en Groenboeken](#), Brussel, 1 juni 2011
- VERLINDEN V., “*Wie hoedt de wet? Op zoek naar een nieuwe invulling van de wetgevingsprocedure*”, RW, 2010-11, nr. 20